

אבני חן מתימן: העקיק והג'זע

זהר עמר

הקרנליאן

תימן הייתה אחת ממקורות אבני החן בעולם הקדום. במקרא מסופר, שבראש המסחר באבני חן עמדה ממלכת שבא שבדרום תימן, שהייתה גם מקור לזהב וצמחי הבושם וקטורת כמו הלבונה והמור שגדלו בה. על מלכת שבא מסופר שהגיעה לירושלים למלך שלמה עם מתנות יקרות: "וְאֶבְנֵי יְקָרָה" (מל"א י ב). סוחרי תימן שלטו במסחר זה גם בשלהי בית ראשון והציעו את מרכולתם בעיר צור: "רְכָלֵי שְׂבָא וְרַעְמָה הָמָּה רְכָלֵיךָ בְּרֹאשׁ כָּל בְּשֵׁם וּבְכָל אֶבֶן יְקָרָה" (יחזקאל כז כב).

אבן החן המזוהה ביותר עם תימן היא הקרנליאן (Carnelian), היא ה"עקיק" בערבית, ממשפחת מינרלי הכלקדון, שבהם כמות קטנה של תחמוצות ברזל המקנים להם את צבעם החום-כתום-אדום. בתקופת המקרא וחז"ל נחשבה הקרנליאן לאחת האבנים השכיחות והחשובות והיא זוהתה עם ה"אודם" – הראשונה שבאבני החושן. כשליש מתוך ממצא של אלפי אבני חן שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל ושימשו כתכשיטים וחותמות היו של אבן זו. לעניות דעתנו יש לזהות את ה"קראמות" (איוב כח יח) עם אבן הקרנליאן שנקרא על שם מקום בתימן (כיום בסעודיה). בספרות הערבית הקדומה נשתמר הביטוי "עקיק ראמה", כלומר הקרנליאן שמראמה.

הספרות הערבית שעסקה במחצבים בימי הביניים תיארה בהרחבה את מקורות הכרייה של "עקיק אלאחמר" בתימן ובעיקר במחוז צנעא. יתירה מזאת, ה"עקיק" היה גם כינוי למספר עמקים ומרבצים שבחצי האי ערב שבהם מצויה אבן זו, כמו באזור מדינה. הקרנליאן התימני נחשב לאבן יקרה, שצבעה אדום עז והיא בעלת שקיפות "מאירה". אבן ה"עקיק" היתה בשימוש שכיח בתכשיטים שיוצרו בתימן בעת החדשה.

בחיבוריו הרפואיים מזכיר הרמב"ם תרופות באבני חן כמו קרנליאן (עקיק) וקריסטל הקוורץ שנשחקו לתרופות, כפי שהיה מקובל בתורת הרפואה בימיו.¹ רבינו גרשון ב"ר שלמה בחיבור "שער השמים", כתב: "אלעקי"ק היא אבן הנקראת קרניול"ה, יביאו אותה מארץ המערב ומשבא ומארץ תימן יוציאוה מחוף הים כי שם תולדתה, והיא אבן שאין בה תועלת כלל, אך מזקת ואין אדם בריא יוציא אותה ממוצא שלה ולא יתקרב לגבולה, ואנשים מצורעים יוציאוה וימכרוה למדינות אחרות, והיא חזקה כחלמיש. ואבן רשד וכן אבן זהר כתבו שיש לה תועלת גדולה לשניים הכואבות וכורת הדם מהשתנה ודם ווסת הנשים בסגולה שבו".

על השימוש הרפואי בה בתימן בעת החדשה כתב רבי שלום שבזי במדרש חמדת הימים: "עקיק התימני, יועיל למיעוט הדם מן האיברים, ויפה אם תניחו על מכות אש". פנחס קפרא מראשי עדת

¹ פרקי משה, עמ' 276–279.

התימנים בארץ ישראל במאה שעברה, כתב בספרו שבתים האמינו, שסגולת אבן העיקר לעצור יציאת דם בעת הדקירה ולכן היו שנהגו לקשט את נדני פגיונותיהם באבן זו.

האוניקס

אבן האוניקס (Onyx), בערבית "גיזע", שייכת לקבוצת מינרלי הכלקדון. מאופיינת בתשליב של פסים מתחלפים של צבעים שונים כמו לבן ושחור או חום. היא נחשבה לאחד מאבני החן הפופולריות של העולם הקדום. היא זוהתה לפי חלק מהפירושים עם ה"שוהם" שהיו על כתפות האפוד של הכהן (שמות כה, ז, כח, ט ועוד) או עם אבנים שונות של החושן. למשל, לדעת רבינו סעדיה גאון תרגם את ה"לשם" עם ה"גיזע".

המקורות הקדומים שעסקו במרבצי אבני החן ציינו את אזור חצי האי ערב ובעיקר את הרי תימן כאחד ממקורות האוניקס החשובים. בספרות הערבית שעסקה במינרלים כתוב, שיש בתימן אוניקס מסוגים שונים וכולם מופיעים באזור של מרבצי אבן הקרנליאן (עקי). המשכיל הערבי אלאדריסי (אמצע המאה השתי-עשרה) ציין במיוחד את האבן שמקורה בשבאם שבחבל חצ'רמות שבתים.

אחד מסוגי האוניקס התימני נקרא "בקראני", שהיה עשוי שכבות של צבעים שונים, כגון לבן, שחור ואדום. האומנים היו חוקקים בהם ציורים וכתובות בגוונים שונים והוא מבוקש עד היום, בעיקר לטבעות חותם. מדובר באבן חן, שבמרכזה עובר עיגול כהה על רקע שוליים בהירים, כדמות האישון בעין. הוא מזוהה עם "עין עגלא" – אבן האחלמה על פי תרגום אונקלוס. על סגולתו הרפואית של האוניקס כתב רבי שלום שבזי: "גיזע – מועיל למקשה לילד, תלה אותה עליה ותלד מיד".

להרחבה: זהר עמר, החן שבאבן – אבני החושן ואבנים טובות בעולם הקדום, הר ברכה תשע"ז